

Володимир Молчанов

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧ. ХХ ст. НА СТОРІНКАХ ВІТЧИЗНЯНИХ АКАДЕМІЧНИХ ЧАСОПИСІВ

Проблема добробуту широких верств населення в минулому здавана привертала увагу істориків і не лише їх. Саме тому висвітлення всіх аспектів життєвого рівня на шпальтах вітчизняних академічних часописів має неабияке значення для подальшого плідного розвитку української історичної науки. На сторінках цих видань видатними корифеями української історичної науки публікувалися фундаментальні наукові розробки присвячені різним галузям історичного знання.

Особливу увагу привертають наукові студії, які були присвячені соціально-економічним проблемам, а саме добробуту населення України в ХІХ – на початку ХХ ст. Справа в тому, що дослідження цієї тематики в сучасних умовах становлення соціально-орієнтованого ринкового господарювання в Україні має неабияке значення адже останні десятиліття в Україні, як і в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися і продовжуються нині подібні процеси первісного нагромадження капіталу, які мають свої спільні і відмінні риси. У зв'язку з цим вивчення історичного досвіду України ХІХ – початку ХХ ст. дасть змогу вберегтися від тих соціальних катаклізмів і економічних криз котрі призвели до загибелі здавалось би могутню і нездолану Російську імперію.

У теперішні часи в Україні через відсутність зовнішніх джерел процес первісного накопичення капіталу здійснюється майже лише виключно за рахунок внутрішніх ресурсів, що в свою чергу призводить до зростання майнової диференціації, посилення експлуатації та зубожіння переважної більшості населення України. Результатом таких тенденцій є скорочення народжуваності, збільшення смертності та посилення еміграційних процесів в Україні. Так, якщо на початку 90-х років минулого століття чисельність населення в нашій державі становила 52,2 млн. чол., то за останніми даними зараз нараховується лише 46,45

млн. чол. А якщо відрахувати, з цього числа 9 млн. остарбайтерів які перебувають на заробітках в інших державах то виходить, що реально усього населення в нашій країні налічується близько 37,5 млн. чол. і це ще не межа. Погіршення добробуту широких верств населення призводить до масового відтоку працездатного населення в інші країни де життєвий рівень є більш високим.

Світова наука, здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії життєвого рівня накопичила значний потенціал методологій і підходів стосовно вивчення проблеми добробуту людей. Слід відмітити, що з давніх часів ця проблема непокоїла мислителів минулого. Так, ще давньогрецький мислитель Платон вводить поняття вартості наділу землі як «межі бідності» (урожай з якого може прогодувати одну людину). За його переконанням, жоден громадянин не повинен мати права утримувати у приватній власності землі більше, ніж у 4 рази від цього прийнятого мінімуму¹. У стародавньому Китаї приділяв значну увагу цьому аспекту людського життя учень Конфуція – Сюнь-Цзи, який доводив, що добробут – це задоволення такого рівня споживання, котрий відповідає статусу людини².

У більш пізній період в кінці XIX – на початку XX ст. відомий теоретик – засновник Кембриджської школи маржиналізму А. Маршалл – стверджував, що «термін «рівень життя» (standard of life) визначає норми діяльності, скореговані на потреби. Його підвищення розуміється як зростання свідомості, енергії та почуття власної гідності, котре веде до більшої обережності та розсудливості у витрачанні коштів, виключення витрат на таку їжу та напої, які збуджують апетит, але не додають сили, і таких занять, які приносять збиток, як фізичний, так і моральний»³.

На думку цього видатного науковця, «підвищення життєвого рівня всього населення призводить до значного зростання національного дивіденду, частина якого призначається кожній категорії праці і кожному виду діяльності (trade). Зростання життєвого рівня для будь-якого одного класу праці чи одного виду діяльності підвищує його продуктивність і спричинює збільшення його винагород. Це дещо збільшує національний дивіденд і дозволяє працівникам інших категорій отримувати свою нагороду за дещо меншою ціною щодо їх продуктивності»⁴.

За переконанням вченого, слід відрізнити поняття життєвого рівня від категорії рівня комфорту, які є близькими, але не тотожними за змістом. Справа в тому, що «... рівень комфорту (standard of comfort) характеризує розширення штучних потреб, переважно низьких. Підвищення рівня комфорту передбачає певне зростання життєвого рівня. Проте єдиний прямий наслідок розширення потреб полягає в тому, що воно робить людей більш нещасними, ніж раніш»⁵.

Привертає увагу і теоретична спадщина засновника інституціонального напрямку в світовій науці, видатного американського мислителя кінця XIX – початку XX ст., якого ще за життя називали «американським Марксом» – Торстейна Веблена. У своїй праці «Теорія класу нероб» він по-новому підходить до вивчення принципів споживання і доводить, що «... нерідко трапляється так, що елемент життєвого рівня, який з'являється спочатку як марнотратний, згодом стає у розумінні споживача життєвою необхідністю». Крім того, досліджуючи грошовий рівень життя, мислитель стверджує, що людською поведінкою у сфері споживання керує «... бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості та кількості споживаних товарів», оскільки «рівень вимог є рухливим»⁶.

Дослідники кінця XX ст. істотною мірою поглибили теоретичні пошуки в дослідженні категорії життєвого рівня, тісно пов'язуючи його з образом та якістю життя, життєвими стандартами та ін. За їх переконанням, образ життя є сплавом об'єктивних умов та суб'єктивної сторони діяльності людей, виявлення їх соціальної активності. Образ життя «ведуть», практикують, він є свого роду загальною формулою щоденного буття особистості. Образ життя – це типові вживані норми поведінки людей, спосіб їх щоденної діяльності у сфері праці та побуту, у виробництві та споживанні як матеріальних, так і духовних цінностей⁷.

Життєвий рівень нерідко пов'язують з якістю життя, під якою розуміють комплексну інтегральну характеристику становища людини у різних соціальних системах, яка показує ступінь її соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, сукупність культурних і духовних цінностей, наданих у її розпорядження. Якість життя відображає ступінь задоволення духовних,

інтелектуальних, культурних, естетичних та інших потреб людей⁸.

Науковці радянської доби доводили, що під життєвим рівнем необхідно розуміти досягнутий ступінь розвитку виробництва і задоволення матеріальних та духовних потреб людей. На їх думку, для його характеристики слід використовувати комплекс показників. Кожен з них повинен розкривати відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні і реальні доходи, номінальна і реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) повинні доповнюватися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). За їх переконанням життєвий рівень слід характеризувати і за допомогою таких важливих параметрів, які свідчать про умови праці та вільний час⁹.

Західна наука в другій половині ХХ ст. істотним чином примножила теоретичні здобутки у сфері вивчення переважної більшості історичних, соціальних та економічних аспектів життєвого рівня. Так, на думку відомого мислителя Д. Белла, позбутися голоду та злиднів, безробіття та дефіциту необхідних засобів існування неможливо. Створення «суспільства достатку» є принципово нереальним, а саме поняття про таке суспільство є абсурдним¹⁰.

Однак, незважаючи на вищесказане, примножувати наукові пошуки в царині дослідження еволюції рівня та якості життя людей конче необхідно, адже високий життєвий стандарт є визначальною передумовою для гарного настрою людей, формування позитивних емоцій, утвердження соціальної впевненості та оптимізму¹¹. Можна погодитись з відомим теоретиком вітчизняної економічної науки В.Г. Єременко, що економічна і соціальна сфери настільки тісно пов'язані і взаємозумовлені, що їх роз'єднання боляче позначиться не тільки на добробуті народу, але й на суспільно-економічному прогресі країни в цілому¹².

Зважаючи на теоретичні висновки наших попередників, слід сказати, що життєвий рівень – соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й тих потреб, які народжуються певними

суспільними умовами, в яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого – кількістю і якістю життєвих благ та послуг, які використовуються для їх задоволення. Він прямо пов'язаний з відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я культури та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку виробничих сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень значний вплив справляють політика та ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається розмірами національного багатства та залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття та аграрне перенаселення¹³.

В сучасних умовах рівень життя розуміють як соціально-економічну категорію яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами та ін.¹⁴

Зважаючи на вищесказане, метою даної студії слід вважати ґрунтовне вивчення наукових розробок різних істориків які досліджували чи тим чи іншим чином торкалися проблеми життєвого рівня населення України в XIX – на початку XX ст. на сторінках «Українського історичного журналу».

Загалом наукові розвідки які характеризують добробут населення українських земель протягом зазначеного періоду доцільно розділити по ряду напрямків. Так, приміром проблемам

благодійності та меценатства присвячено роботи Л.О. Смоляр¹⁵ та Т.М. Ніколаєвої¹⁶.

Цікаві студії В.В. Крутікова¹⁷, О.С. Мазурок¹⁸ та А.О. Гуменюк¹⁹ присвячені соціальній структурі населення підросійських земель України в зазначений період. У них справедливо вказується, що промисловий переворот та реформа 1861 р. призвели до гігантських зрушень у соціальному складі населення України сутність яких полягала у постійному чисельному і якісному зростанні працівників найманої праці та підприємців наряду із поступовим скороченням селян та поміщиків.

Сере плеяди видатних українських митців котрі здійснили неоціненний вклад в розвиток вітчизняної історичної науки і у своїх фундаментальних працях досліджували проблеми добробуту населення України в ХІХ – на початку ХХ ст. чільне місце посідає яскрава постать І.О. Гуржія. У своїх дослідженнях які друкувалися на сторінках «УІЖа» він започаткував вивчення ролі України в системі всеросійського ринку, розвитку ринкових відносин, ярмаркової та базарної торгівлі та ін.²⁰

Значну роль у вивченні історії торгівлі, споживання та добробуту стану торговців України відіграють роботи відомого вітчизняного вченого Б.А. Кругляка. Саме цей видатний науковець, будучи учнем і продовжувачем поглядів та ідей І.О. Гуржія, мов солдат який підхопив впале знамено після смерті свого учителя, значною мірою розвив соціально-економічну тематику у вітчизняній історичній науці. На сторінках журналу було надруковано його статтю про підприємців які займалися торгівлею в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.²¹. Вчений звертав увагу на прямий зв'язок між розширенням ринкових відносин і зростанням внутрішньої торгівлі та підвищенням життєвого рівня широких верств населення України.

Наукова розвідка В.М. Томулець присвячена ролі і значенню торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.). У підсумках дослідження відмічається, що «...після анексії Бессарабії Росією завдяки торгівлі посилюються та поширюються економічні зв'язки місцевого ринку із загальноімперським. Бессарабія підтримувала тісні господарські відносини не лише із сусідніми українськими губерніями – Подільською і Херсонською, а й

більш віддаленими – Волинською, Київською, Чернігівською, Таврійською, Катеринославською, Полтавською, Харківською.

Одержуючи з цих губерній промислові товари, Бессарабія постачала на український ринок сіль і вироби сільського господарства: свіжі та сушені фрукти, виноградне вино, тютюн, худобу, продукти тваринництва, що зумовлювало більш швидкий розвиток продуктивних сил краю. Обширність українських ринків і близькість до Одеського порту сприяли залученню Бессарабії до економічної системи Російської імперії, розширенню торговельних зв'язків з її губерніями (особливо українськими) й у свою чергу розвитку землеробства, тваринництва і ремесла, формуванню верстви торгової буржуазії в краї»²².

Окремим рядком слід зупинитись на дослідженні О.М. Краснікової про історію становлення і функціонування земельних банків в Україні у 1861 – 1918 рр. На основі аналізу статистичних даних, статутів банків та широкого кола наукової літератури авторці вдалось побудувати цікаву розповідь про витіснення лихварського капіталу банківським. У підсумку авторка справедливо вказує, на «...незаперечний факт величезного значення діяльності земельних банків у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників, які брали у лихварів кредит на умовах 18–36 % річних. Якщо ж іпотечний кредит неможливий без перетворення землі в товар, як того вимагають апробовані століттями класичні ринкові відносини, то висновок очевидний: без реальної, а не паперової власності на землю сільське господарство не зможе одержати і ефективно використати життєво необхідні кредити. Не випадково, врешті-решт, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки столипінської аграрної реформи сягала майже половини (47,7 %) всіх кредитів»²³.

Проблемам фінансової політики Російської імперії на українських землях присвячено низку наукових досліджень В.М. Орлика. Зокрема, у дослідженні присвяченому діяльності казенних палат Російської імперії в Україні автор справедливо відзначає, що «Існував ряд схем, за якими «не чисті на руку» службовці намагалися привласнити державні кошти (операції з вексями, розтрати та ін.). Губернатори, як начальники губерній, в кінці XVIII – першій половині XIX ст. відчували себе

своєрідними удільними князьками, сприймали підвладні губернії як свого роду феодальні утримання. Те, що в Російській імперії існувало нечуване за своїми розмірами казнокрадство, для вищих чинів держави не було тасмницею. Є. Тарле навіть писав, що ця проблема серйозно турбувала Миколу І»²⁴.

Наступні роботи В.М. Орлика присвячені проблемам оподаткування російської імперії на території України. Так, в аналізі історіографії проблеми податкових органів Російської імперії в Україні науковець відмічає, що «історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважає досить характерне для студій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. формально-юридичне висвітлення теми. У поживтневій вітчизняній історіографії проблеми фіскальної політики розглядалися в контексті історії експлуатації селянства державою і поміщиками та розгортання класової боротьби»²⁵.

У наступному дослідженні, яке присвячено українським державним селянам в податковій політиці Російської імперії в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. відмічається, що «...державні селяни українських, як і представники цієї верстви в інших губерніях Російської імперії, підлягали поголовному оподаткуванню, сплачуючи подушне та оброчну подать, а їхнє податкове навантаження в 4,5 – 5,6 рази перевищувало загальнодержавні платежі поміщицьких селян. Великий податковий тиск разом із надто низькою агрокультурою, періодичними неврожаями, коливаннями цін на хліб, а також зловживанням селянських адміністрацій стали причиною значних заборгованостей державних селян України, для ліквідації котрих в умовах феодально-кріпосницької держави влада вдавалася як до височайшого прощення, так і до застосування позаекономічних примусів, зокрема військових екзекуцій. Певні спроби перейти на економічно обґрунтовані податкові платежі державних селян здійснило створене 1838 р. міністерство державних мастностей на чолі з П.Д. Кисельовим, але, на жаль, чи, на щастя, переважна частина державних селян українських губерній залишилася поза орбітою цих новел»²⁶.

Робітничій тематиці присвячена робота О.Ю. Комаренка²⁷. Наряду з розкриттям зростання ролі робітничого руху в житті тогочасного суспільства автор звертає увагу на добробут робітників і справедливо вказує, що саме низький рівень життя був чи не вирішальним чинником посилення страйкового руху. Своєю значущістю, глибиною та ґрунтовністю викладу вражає праця відомого українського історика О.П. Рента яка присвячена революційним та соціальним рухам трудящих мас України в роки революції 1905–1907 рр. Простеживши роль і діяльність українських політичних партій та профспілок у боротьбі за покращання добробуту трудящих вчений стверджує, що «Рішучість та організованість трудящих дозволили здійснити успішний наступ на капітал, домогтися поступок із боку адміністрації підприємств і влади. В одній із партійних газет підбивалися підсумки того періоду: «Це була епоха найбільших завоювань, досягнутих катеринославськими робітниками. Повсюдне скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, скасування понаднормових робіт, колективний договір і у хлібопекарів – навіть право штрафувати хазяїв на 100 руб. за порушення цього договору, поліпшення гігієнічних умов праці тощо склало цілу епоху в робітничому житті міста. Лекції та реферати, бібліотеки й читальні задовольняли культурно-освітні запити робітників. Бюро для відшукування заробітку, реєстрація безробітних, медична та юридична допомога, матеріальна допомога й дешеві їдальні служили задоволенню матеріальних потреб робітничого населення». І все ж ситуація була далеко не ідеальною. У 1907 р. більшість виступів робітників на захист своїх інтересів закінчувалася не на їх користь. У цілому по імперії лише 16,2 % страйків закінчилися задоволенням вимог працюючих, 26,1 % – компромісними рішеннями, 57,6 % – поразкою страйкарів. Уже в 1906–1907 рр. підприємці прагнули взяти реванш та нівелювати завоювання трудящих. Державні органи, жорстко обмежуючи професійні об'єднання економічною сферою, карали їх за будь-яку спробу політичної діяльності. То ж у цілому успіхи, досягнуті в боротьбі за інтереси найманих працівників, можуть вражати лише з огляду на те принизливе становище, в якому вони перебували до початку революції. Наступний період показав, що ані влада, ані капітал не збиралися здавати свої позиції»²⁸.

Читаючи ці рядки і порівнюючи з сучасним становищем у сфері добробуту людей найманої праці залишається лише позаздрити нашим попередникам. Річ у тім, що в нинішніх умовах прискорення процесів первісного нагромадження капіталу які пришвидшують його концентрацію відбувається істотне посилення визиску широких верств населення України яке супроводжується істотним падінням життєвого рівня переважної більшості громадян України.

Проблемам особливостей господарювання національних меншин в Україні присвячені роботи О.М. Машкіна²⁹, .М. Погребінської³⁰, Н.О. Щербак³¹ та Л.М. Кулинич³². Селянській тематиці та розвитку ринкових відносин в аграрній сфері присвячені студії А.З. Барабося³³, В. Серчика³⁴, Ю.П. Присяжнюка та Л.М. Горенко³⁵. Останні автори у своєму дослідженні про ринкову еволюцію аграрних відносин в Україні в другій половині ХІХ ст. – 1905 р. дійшли слушного висновку, що в цей період «риннок актуалізував роль грошей в сільському господарстві, вимагав від суб'єктів аграрних відносин більш інтенсивного залучення до сфери товарного обігу та розширення комерційних зв'язків. Актуальними, життєво необхідними стали рентабельність, прибутковість. Проте ні поміщики, ні селяни не поспішали змінювати адекватно вимогам часу свою поведінку, стиль мислення та рівень освіченості, що при постійному коливанні ринкової кон'юнктури, періодичних кризах надвиробництва завдавало значних збитків їхнім господарствам. Зрештою, всеохоплююча капіталізація українського суспільства другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. лише почасти руйнувала історично сформовані стереотипи психології основних виробників сільськогосподарської продукції; цей процес відбувався надто повільно, суперечливо, що поряд з іншими чинниками унеможливило оптимально ефективний розвиток тогочасної економіки України, не забезпечило належного добробуту її населення»³⁶.

В.В. Павлюк у своєму дослідженні про польських поміщиків Волині в другій половині ХІХ ст. на підставі кропіткого аналізу архівних документів та наукової літератури відтворив яскраву картину змін у соціально-економічному житті цієї верстви населення³⁷. Особливу увагу автор приділив вивченню участі

шляхти у розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва та внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Економічному становищу окремих соціальних та професійних груп присвячені розвідки О.Б. Шляхова³⁸, Т.В. Сухенко³⁹ та Г. Томіленко⁴⁰. У дослідженні останнього на високому фаховому рівні відтворено умови життя і служби особового складу пожежних частин в Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. На його думку життя пожежників було досить важким, а заробітна плата мізерною. Проте, якби автор порівняв життєвий рівень пожежників з добробутом представників інших соціальних верств населення, то його висновки не були б настільки категоричними. Річ у тім, що будучи державними службовцями вони мали ряд істотних переваг (регулярна виплата грошового утримання, отримання однострію або грошей на його придбання, державне пенсійне забезпечення та ін.) у порівнянні з іншими категоріями населення.

Особливий інтерес для об'єктивного відтворення проблеми добробуту тих часів представляє наукова розвідка О.О. Боряк про стан народного акушерства⁴¹. За рахунок залучення цікавих архівних документів, дореволюційної, сучасної та іноземної наукової літератури та матеріалів періодики авторці вдалося відтворити загальну картину становища акушерської справи на Україні в XIX ст. Можна погодитись з авторкою, що «Фактично народне акушерство являло собою різного роду профілактичні, реабілітаційні прийоми, які розповсюджувалися за межами офіційної медицини. Воно не було включене в державну чи громадську системи охорони здоров'я. В такому розумінні особливостей його історичного розвитку – в умовах певної ізольованості і одночасно самодостатності, що склалися об'єктивно, воно фактично являло собою «комплементарну» або «додаткову» медицину, яка, безумовно, виконувала покладені на неї функції. А тому цей розділ народної медицини, як ніякий інший, найтісніше примикає до народної культури, тобто (головним чином) культури селянської. Багато з того, що етнографія фіксувала як частину народного цілительства, часто упереміж з магією та чаклунством, сьогодні могло б своїми засобами вписатися в рамки альтернативної медицини. Адже природні методики саме тепер переживають своє друге народження»⁴².

Узагальнюючи вищенаведене у якості висновку необхідно відмітити наступне:

1. В сучасних умовах розвитку вітчизняної історичної науки висвітлення в науковій періодиці проблем добробуту населення в Україні в ХІХ на початку ХХ ст. має неабияке значення. З її сторінок ми дізнаємося про найновітніші підходи і методології в дослідженні українського історичного минулого. Разом з тим, за радянських часів коли історична наука була головною заручницею пануючої в той період людиноненависницької ідеології, переважна більшість авторів в своїх працях вимушена була актуалізувати зростання класових суперечностей та показувати провідну роль пролетаріату у боротьбі за права трудящих як того вимагали партійні органи.

2. На превеликий жаль соціально-економічній тематиці та вивченню життєвого рівня населення України в минулому в наукових періодичних виданнях відводилося не надто значне місце. Разом з тим, на сьогоднішній день коли Україна стала на рейки ринкового розвитку економіки такі дослідження є конче необхідними, адже вивчення помилок в історичному минулому дасть змогу нам вберегтися від майбутніх соціальних катаклізмів які готує нам ринкова система господарювання.

3. На завершення слід сказати, що серед видатних українських істориків, які друкували свої ґрунтовні праці на сторінках вітчизняних академічних часописів по особливому хотілось би виділити твори О.І. Гуржія, Б.А. Кругляка, О.П. Реєнта, О.Ю. Комаренка, В.М. Орлика, О.М. Машкіна та ін. За нашим переконанням саме вони здійснили найбільш вагомий внесок у вивчення як загального соціально-економічного минулого України в ХІХ – на початку ХХ ст. у цілому, так і проблем добробуту населення України в цей період зокрема.

¹ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Історія економічних вчень. – Житомир, 2001. – С.11.

² Там само. – С.9.

³ Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т.3. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – С.108–109.

⁴ Там же. – С.109.

⁵ Там же.

- ⁶ Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984. – С.132.
- ⁷ Тодоров Ангел Ст. Качество жизни: критический анализ буржуазных концепций. – М.: Прогресс, 1980. – С.10.
- ⁸ Там же. – С.11.
- ⁹ Статистичне вивчення життєвого рівня населення (На матеріалах Української РСР) / М.В. Драган. – К.: Наукова думка, 1968. – С.4.
- ¹⁰ Тодоров Ангел Ст. Указ. соч. – С.19.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Єременко В.Г. Соціальна економіка (Видання друге, адаптоване й доповнене). – К.: Інформаційно видавничий центр Держкомстату, 2003. – С.10.
- ¹³ Экономическая энциклопедия / А.М. Румянцев. – М., 1980. – Т.1. – С.164; Т.4. – С.238.
- ¹⁴ Там же. – С.238.
- ¹⁵ Смоляр Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905–1916 рр.)//Укр. іст. журн.– 1998. – №3. – С.92–95
- ¹⁶ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) //Укр. іст. журн.– 2004. – №6. – С.82–96.
- ¹⁷ Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. //Укр. іст. журн.– 1992. – №3. – С.57–60.
- ¹⁸ Мазурок О.С. Про соціальну структуру та національний склад промислового населення міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму//Укр. іст. журн.– 1988. – №10. – С.84–87.
- ¹⁹ Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX століття) // Укр. іст. журн.– 1993. – №10. – С.77–0
- ²⁰ Санцевич А.В. 50-річчя члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія // УІЖ. – 1965. – № 11. – С.150–152.
- ²¹ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Укр. іст. журн.– 1994. – №6. – С.72–76.
- ²² Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) // Укр. іст. журн.– 2005. – №2. – С.27.
- ²³ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.)//Укр. іст. журн.– 1999. – №6. – С.64–69.
- ²⁴ Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії)//Укр. іст. журн.– 2003. – №2. – С.72.
- ²⁵ Його ж. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Укр. іст. журн.– 2005. – №1. – С.196.
- ²⁶ Його ж. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах Українських губерній) // Укр. іст. журн.– 2007. – №1. – С.102.
- ²⁷ Комаренко О.Ю. Становлення пролетаріату до першої світової війни//Укр. іст. журн.– 1989. – №10.

- ²⁸ Ресент О.П. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України // Укр. іст. журн.– 2005. – №4. – С.89–107
- ²⁹ Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. // Укр. іст. журн.– 1998. – №2. – С.83–84
- ³⁰ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн.– 1996. – №4. – С.124–132
- ³¹ Шербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Укр. іст. журн.– 2004. – №6. – С.16–26
- ³² Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917) // Укр. іст. журн.– 1990. – №9. – С.19
- ³³ Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // УІЖ. – К., 1962. – № 4. – С.125–127.
- ³⁴ Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // Укр. іст. журн.– 1962. – №4. – С.67–73
- ³⁵ Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // Укр. іст. журн.– 2000. – №5. – С.88–95
- ³⁶ Там само. – С.96.
- ³⁷ Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX // Укр. іст. журн.– 2000. – №1. – С.102–108.
- ³⁸ Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн.– 2006. – №1. – С.61–72.
- ³⁹ Сухенко Т.В. Жіноча професійна освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн.– 1998. – №5. – С.67–73.
- ⁴⁰ Томіленко Г. Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн.– 1999. – №4. – С.89–97
- ⁴¹ Боряк О.О. Стан народного акушерства на Україні в XIX ст. // Укр. іст. журн.– 2001. – №2. – С.49–61.
- ⁴² Там само. – С.59.